

Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A történeti mondák gyűjtése, kutatása Európa-szerte (különösen Németországban) és hazánkban is viszonylag régi múltra tekinthet vissza. A monda műfaji meghatározásával már a Grimm-fivérek foglalkoztak, egyes mondatípusok kategóriákba való besorolása is már a 19. században elkezdődött (a monda értelmezésére, csoportosítására l. részletesebben MNL. III. 1980: 640). Fogalmi tartalmának értelmezése, műfaji hovatartozásának tisztázása a kezdetektől számítva sokat változott, egyre árnyaltabbá, pontosabbá vált, és több, egyre kidolgozottabb kategóriát is eredményezett. Mivel bizonyos mondatípusok különböző okokból (pl. az egyes népek, nemzetek közötti érintkezések, kapcsolatok következtében) Európa több országában is előfordul(hat)nak, ezért csoportosításuk néhány évtizede – különösen az 1960-as évek óta – egyre összehangoltabban, nemzetközileg is hasonló szempontok figyelembevételével történt.

A történeti mondák gyűjtésében és közzétételében jelentős eredményeket ért el Dobos Ilona, aki emellett a szóban forgó mondatípusoknak sok szempontú rendszerezését is elvégezte (l. részletesebben 1970: 97–112). Később, az 1990-es évek elején tőle vette át a Magyar Történeti Mondaarchivum gondozását Landgraf Ildikó, aki saját kutatásaiban és a történeti mondák rendszerezésében egyaránt eredményes munkát végzett (így pl. 1998: 23–32; 2006: 27–40).

2. A hazai mondagyűjtés és kutatás 19. századi kezdetei után – nagyjából a század végétől – a magyar néprajztudomány korabeli és később tevékenykedő kiváló képviselői a népélet anyagi és szellemi kultúrájának kutatásakor figyelmet fordítottak a földrajzi nevek vallomására, így például a hozzájuk fűződő történeti mondatörédekekre, népi emlékezők kérdéskörére is. A helynevek összegyűjtésének és kiadásának az 1960-as évek közepétől történt föllendülésével és szinte mozgalommá válásával egymást követték a különböző megyei és járási földrajzinév-gyűjtemények. Ez a folyamat körülbelül az 1990-es évek elejéig folytatódott, és nagyfokú visszaesés, megtorpanás után napjainkig sem szűnt meg azért teljesen. A rendkívül nagyszámú helynév megmentése, közzététele nemcsak a nyelvtudomány művelőinek jelentett és jelent ma is nagyon értékes forrásanyagot, hanem például a néprajzkutatók, helytörténészek, régészek számára is.

Hogy a helynevek tudományos célú felhasználásának milyen lehetőségei vannak a különböző szakterületek kutatóinak az esetében, és milyen feladatokat jelent a földrajzi nevekben rejlő értékek felszínre hozása például a néprajzosoknak, azt Balassa Iván több mint három évtizeddel ezelőtt megfogalmazta: „Ma a tudományos közvélemény a földrajzinév-kutatást, eredményeinek hasznosítását elsősorban a nyelvtudományhoz kapcsolja. Valóban, az utóbbi évtizedekben ez a tudományág tett a legtöbbet az alpanyag összegyűjtése területén, résztanulmányokban értékelt a földrajzi nevek hangtörténeti, jelentéstani és egyéb vonatkozásait. Ezzel a munkával nagymértékben elősegítette azt, hogy más tudományok, így a történettudomány különböző ágai, köztük a néprajz is, az eredményeket a maga sajátos szempontjai szerint fel tudja használni. Meg kell azonban mondanom, hogy a tudományok többsége, így a néprajz sem élt eddig eléggé azzal a lehetőséggel, melyet a sokrétű földrajzinév-anyag gazdag forrása nyújt” (1978: 175). Természetesen azért több néprajzkutató is igyekezett a helynevekhez kapcsolódó folklórányagot vizsgálódásaiban hasznosítani. Így például Ferenczi Imre az egykori Jugoszlávia bánáti, baranyai–drávaszögi és szlavóniai településeiről tett közzé földrajzi nevekhez fűződő, a török hódoltság korával kapcsolatos mondákat (1979: 216–22).

3. A SMFN.-nek áttekintésekor feltűnt, hogy sok olyan helynév található a kötetben, amelyet különböző korokhoz, a magyar történelem fontos eseményeihez, kimagasló személyiségeihez kapcsolva mondaszerű történetként szinte máig megőrzött a népi emlékezet. Minthogy ennek a vizsgálathoz néhány tanulmányt Somogy megyei földrajzi nevek alapján egy megjelent írásomban már összefoglaltam (vö. Szabó 2010: 42–54), ezért arra gondoltam, hogy a történeti mondákra vonatkozó kutatásaimat – Tolna megye földrajzi nevei című kiadványt felhasználva (a továbbiakban: TMFN.) – szűkebb pátriám helyneveire is kiterjesztem. Mivel a két szomszédos megye névanyaga az egyezések, a hasonlóságok mellett – főképpen településtörténeti okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló záró fejezetben – rövid összehasonlító elemzéssel – igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A történeti mondák példáinak bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány esetben azonban előfordult, hogy bizonyos mondatípusokra egyetlen adatot sem találtam. Ezen írásomat részben feldolgozásnak, részben pedig olyan adatközlésnek tekintem, amely a néprajz művelői számára a vizsgált tárgykörben remélhetőleg figyelembe vehető forrásul vagy esetleg kiindulópontként is szolgálhat. Ehhez azonban szeretném hozzátenni, hogy az egyes helynevekhez kapcsolódó mondatöredékekből, emlékfoszlányokból kiindulva napjainkban többnyire már csak kivételes esetekben, nagyon nehezen lehet különféle folklórányagot gyűjteni.

Az alábbiakban a különböző korokhoz, eseményekhez, jeles személyiségekhez kapcsolódó mondákat veszem számba. A példaként szereplő helynevekben a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítéseket általában elhagyom, csak a szóban forgó földrajzi nevet és a hozzá fűződő mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A TMFN.-ben levő településneveket és az egyes bel- és külterületi elnevezéseket természetesen ugyanazzal a számozással mutatom be, amellyel a forrásul felhasznált tolnai földrajzinév-kiadványban szerepelnek. A kataszteri térképekre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket elhagyom, viszonylag gyakran alkalmazom viszont a P. rövidítést, amely az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utal, és amelyben egy-egy földrajzi névhez nemegyszer mondahagyomány is kapcsolódik.

A történeti mondák főbb típusai a Tolna megyei helynevekben

A) A honfoglalás előtti és utáni évszázadokhoz kapcsolódó mondák

1. A honfoglalás előtti időkre – főképpen a Római Birodalomra és Attila hun fejedelemre – vonatkozóan helyneveinkben több olyan, népi emlékezésnek tűnő mondatöredék is előfordul, amely

nyilvánvalóan folklorizációval teremtődött. A hozzájuk fűződő mondák keletkezésére is jórészt érvényesnek tartom Bálint Sándornak a szegedi mondahagyománnyal kapcsolatos következő fejtegetését: „Valószínűnek látszik, hogy... a XVIII. század barokk és a XIX. század elejének romantikus történelemszemlélete, a kezdődő népoktatás, az olvasás készsége, a népkönyvek terjedése is hozzásegített egyes mondák folklorizációjához, esetleg az élőlészavak gyakorlata felerősítéséhez és újabb helyi... változatok kialakulásához” (1980: 491). Ilyennek tartom például a következő mondákat, mondatöredékeket: – **Regöly**: 22/277. *Római-part*: *Töttés*. Töltés, ahol a hagyomány szerint római kori út volt. – **Várdomb**: 104/73. *Római ut*: *n. Vájk#tevéh*. Úgy tudják, hogy itt vezetett a római hadiút (TMFN. 132, 494). – **Kocsola** község helynévanyagában találtam egy olyan példát is, amely a hun mondakörbe sorolható. Ez pedig a következő: 46/180. *Halmok*... A hagyomány szerint itt van Attila sírja, és a földben van egy arany eke (TMFN. 246).

A folklorizáció lehetőségére, szerepére jó példának látszik az az összefoglalás, amely **Decs** múltjával kapcsolatban a település földrajzi neveinek bemutatása, közlése előtt van: „A község lakói iskolai tanulmányaikból és ismeretterjesztő előadásokból tudják, hogy községük története a magyar állam alapításáig nyúlik vissza, és hogy Decs lakói a honfoglalás után érkezett a magyarságba beolvadt kunok és besenyők leszármazottai. A felszabadulás után ráterelődött a figyelem Sárköz igen gazdag népi hagyományaira. Felvirágozott a sárközi népművészet” (TMFN. 479). – A település múltjával összefüggésben valószínűleg hasonló keletkezései lehet az **Alsónyék**re vonatkozó rövid történeti összefoglalás, áttekintés is: „A falu lakói úgy tudják, hogy a honfoglaláskor ide a kozár vagy kun-kabar törzs telepedett le. Az alsónyékiek is – e szerint – ezeknek a leszármazottai. Később besenyőkkel keveredtek. A tatár és a török elől a Duna ingoványos, mocsaras árterületére menekültek. A Duna szabályozásával nagy területeket vontak be a mezőgazdasági művelésbe. Ennek a felvirágzásnak Alsónyék is részese lett. A XV. századi feljegyzésekben még Nyék néven szerepel” (TMFN. 499–500).

2. A honfoglaláshoz, amely a magyarság életében meghatározó szerepet játszott, továbbá az azt követő évszázadhoz, valamint az Árpád-házi királyokhoz kapcsolódó történeti mondákra, népi emlékezesekre a TMFN.-ben nem találtam egyetlen adatot sem, csupán Koppány herceghez (a nép ajkán *Kupa vezér*hez) fűződő mondatöredékre fordul elő két példa. Ezek a következők: **Koppányszántó**: 18/109. *Némét-árok*: *Koppány*... Az adatközlők szerint arról nevezték el, hogy német ajkúak tisztították ki először a medrét. A hagyomány szerint ezen a tájon harcolt egykor Koppány vezér a németekkel. – **Regöly**: 22/25. *Sánc*: *B#ó-fél* [P. *Sánczok*]. Nevét az egykori földvár hatalmas sáncairól kapta. A hagyomány szerint a földvár Kupa hercegé volt (TMFN. 117, 129).

László királyhoz fűződő mondák pedig inkább a SMFN.-ben fordulnak elő (így például **Porrogszentmihály**, **Somogyvár** és **Szólád** földrajzi neveiben), és természetesen más megyék helynévanyagában is van rá egy-két adat. Tolna megye földrajzi nevei között csak egyetlen olyan példát találtam, amely valamelyest László királyhoz is kapcsolódik, emellett azonban más történeti korokkal, eseményekkel és történelmünk más jeles alakjaival összefüggésben is régi hagyományokat őrzött meg a népi emlékezet. Mindez pedig **Báta** község nevével függ össze: „P. szerint a község a római tartomány fontos helye volt. A rómaiaktól Bathán Baussen vezér hódította el, aki Bácskából kelt át seregével a Dunán. A római lakosság meghódolt Bathannak, és róla nevezte el a helyet Bátának. Fönnmaradását és későbbi fölvirágzását annak a kolostornak köszönheti, amely az I. László alapította bencés apátság mellett épült fel. Hunyadi itt pihent meg az Újlakiak és Garák fölött aratott győzelem után. Mátyás király is megfordult a kolostorban. II. Lajos itt tartotta utolsó pihenőjét a mohácsi csatába indulása előtt. A legenda szerint a kolostor templomában az ostyából egy miséző barát vért látott kicsordulni. A féltve őrzött ereklye a török dúlás idején elveszett. Emlékére építették a Klastrom-hegyen a Szent Vér templomot. A legrégebbi mezőváros volt az országban. A községet a környező faluk gyakran így emlegetik: *Bóbáta*. Állítólag a termékeny határt, a lakók jómódját, gazdagságát jelenti” (TMFN. 516).

3. A fentiekből jól kitűnik, hogy az Árpád-házi királyokhoz – legalábbis Tolna megye földrajzi neveiben – nagyon kevés monda, legenda fűződik. István király kultusza a nemzeti és egyházi vonatkozásban ugyan rendkívül gazdag, ezzel szemben a Tolna megyei földrajzi nevekben lévő mondatöredékekre, mondaszerű történetekre is érvényes a MNL.-nak az a megállapítása, mely szerint „A folklorisztikus hagyományban... feltűnően halványan él az alakja” (IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnevek a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szentistván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez kapcsolódóan nem találtam, a továbbiakban a tatárjárástól az 1848–49-es szabadságharcig a történeti mondák egyes típusait vizsgálom, teszem közzé. Végül pedig sajátos létrejöttük, tartalmuk alapján a népetimológiával keletkezett földrajzi neveket mutatom be. Ezeknek egy részében településtörténeti emlékek is fölbukkanak, így lazább szálakon a történeti mondákhoz is kapcsolódnak, nagyobb hányadukra viszont az jellemző, hogy a fantázia és a népi humor, lelemény teremtette őket.

B) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke szinte országszerte megőrződött földrajzi nevekhez kapcsolódva is, nincs másképp ez a TMFN.-ben sem. Hogy ez milyen mértékű, az természetesen több tényezőtől is függ. Így például attól is, hogy a szóban forgó vidéken jártak annak idején tatárok, vagy hogy ott a lakosság folytonossága megmaradt-e a későbbiekben is. Sokfelé az országban arra is jó néhány példa fordul elő, hogy a tatárokhoz kapcsolódó néphagyomány kontaminálódik a török mondakörrel (vö. MNL. V. 1982: 336). A TMFN.-ben a tatárjárás emlékét a következő adatok őrizték meg:

Báta: 108/135. *Címör-fok*... A monda szerint a neve onnan ered, hogy a tatárok elől menekülő bátai leányok, a falu címőrei itt ugrottak bele a vízbe, hogy ne kerüljenek a tatárok rabságába. 108/153. *Jajtanya*... A hagyomány szerint a tatárok elől ide menekültek a falu lakói. P. szerint a mohácsi vész után ide menekültek a falubéliek, és „jajos” állapotban éltek. – **Bogyiszló**... A falu állandó árvízveszélynek volt kitéve, ezért a lakosság magasabb helyekre települt. A község négy kisebb részből állt: Pusztabogyiszló, Öregdalocsa, Bogyiszló, a negyediknek a nevére nem emlékeznek. Ezt a népi emlékezet szerint a tatárok teljesen elpusztították. 98/227. *Kányata*. A monda szerint a tatárjárás idején Dalocsa volt a falu fő része. A tatárok ide jártak a Göje-fokon asszonyokat és lányokat rabolni. Egy tatár a falu előtt megállt. Lovát odakötötte a fához, maga pedig felmászott, hogy onnan vehesse szemügyre a falut. Lová nyugtalanodni kezdett, és erősen kapált a lábával. A tatár mérgesen rákiáltott: *Kánya, te!* Azóta nevezik ezt a határrészt *Kányatának*. 98/253. *Óring*... Kiszáradt vizesárok. A hagyomány szerint a tatárjárás idején a daloccai templom harangjait és az úrvacsorakelyhet ebbe rejtették. Azóta sokan keresték e tárgyakat, de senki sem talált rájuk. – **Szálka:** 101/55. *Öreg-templom* : n. *Tlekérih*... A hagyomány szerint itt volt a régi falu. A tatárok pusztították el. Sok kő és téglá került elő a földből. – **Váralja:** 81/49. *Tatár-lik*. A monda szerint itt táboroztak a tatárok (TMFN. 376, 520, 521, 457, 461, 478).

Amint a fenti adatokból jól kiviláglik, a TMFN.-ben viszonylag kevés olyan adatot találunk, amely a tatárdúlás idejéhez kapcsolódik. Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy a török uralom következtében Tolna megye elég nagy részén megszűnt a magyar népesség folytonossága, és a 18. században – főképpen Németországából – igen nagyszámú telepes költözött hazánkba. Az áttelepült német nyelvű lakosság pedig csak kismértékben tudta a megmaradt magyarságtól a helynevekhez fűződő néphagyományt átvenni. És ami pedig még megőrződött és a különböző történelmi eseményekhez kapcsolódva keletkezett, azt később nemegyszer összemosta a népi emlékezet, ahogy Baranya megyei földrajzi nevekhez fűződő mondahagyomány alapján Reuter Camillo megfogalmazta:

„Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

C) A Hunyadiak emléke, Mátyás-mondakör

Mátyás királyhoz és általában a Hunyadiakhoz az egész magyar nyelvterületen igen sok monda fűződik. Sőt Mátyás király még a szomszédos népek hagyományában is népszerű mondahős (l. részletesebben MNL. III. 1980: 532–3). Ez a helynevekhez kapcsolódó mondatöredékekben is tükröződik. A Mátyás-mondakörre és a Hunyadiak emlékére vonatkozóan TMFN.-ben viszont csak néhány adatot találunk. Ezek a következők:

Báta: 108/177. *Farkasd...* Hunyadi itt aratott győzelmet a Garák felett. – **Bonyhád:** 77/577. n. *Cvölfpém* : n. *Cvölfpriđer...* Tizenkét hatalmas fa volt itt 1945-ig, amikor is kivágták őket. A hagyomány szerint egy vértanú ültette, mikor erre járt, és Mátyás király is táborozott alattuk. – **Decs:** 102/253. *Bacsó tava...* A monda szerint a Bacsó család nemességet kapott Mátyás királytól, mert a Bacsók, akik a Józán-dűlőben szőlőt kapáltak, megmentették a királyt, akit útonállók támadtak meg. A család okmánnyal nem tudta igazolni nemességét. – **Máza:** 80/125. *Hunyadi kert...* A monda szerint innen út vezetett a Móré-várhoz Egregyre, és ezen járt Hunyadi János is (TMFN. 363, 373, 485, 521).

D) A török mondakör

1. Földrajzi neveinkben a törökdúlás korának sok-sok valóban lezajlott történést, ritkábban pedig valamely elképzelt eseményét – olykor nagyon töredékesen, csak emlékfoszlányokban, máskor részletesen és erősen kiszínezve – napjainkig megőrizte a népi emlékezet. Hogy ezeknek az emlékezeteknek milyen értékű és milyen mértékű a valóságtartalma, azt általában nagyon nehéz eldönteni, ezt a kutató(k)nak kell mérlegelni. Egyet azonban nem szabad tenni: figyelmen kívül hagyni a néphagyománynak a régi korokra vonatkozó emlékezéseit, hiszen az írott források mellett ezek is részét képezik népiünk, az egész magyarság történelmének.

Az alábbiakban a török időkhöz kapcsolódó mondák azon típusait mutatom be, amelyekre egy korábban megjelent dolgozatom (vö. 2008a: 26–77) utáni újabb – a lehetséges teljességre törekvő – gyűjtéssel a TMFN.-ben további példákat találtam.

2. A török időkhöz kapcsolódó néphagyományunk igen gazdag (l. erről MNL. V. 1982: 336–7), és ezeknek egy nem is csekély része a földrajzi neveken is fennmaradt (l. részletesebben Ferenczi 1965: 243). Ennek ismeretében tekintetem át a török mondakörnek a helynevekben lévő nyomait a különböző megyei, járási névkötetekben, valamint egyes vidékek és települések földrajzínév-kiadványában. Az összegyűjtött mondaszerű történeteket anyagom alapján csoportosítottam, majd különböző kategóriák szerint tettem közzé őket (l. részletesebben Szabó 2008/a: 19–77, 167–73).

Az alábbiakban a törökdúlással kapcsolatos mondák és emlékek néhány típusát mutatom be, mégpedig a fent jelzett írásaimban alkalmazott csoportosításban. Az adatok kiválasztásában, közlésében arra törekedtem, hogy ebben a közleményemben olyanok ne szerepeljenek, amelyek Tolna megyei példaként egy nemrég megjelent munkámban megvannak (vö. 2008a: 19–77). Mivel a TMFN.-nek átnézésekor – egy kivétellel – további adatokat a török mondakörbe tartozó kincs- és harangmondákra nem találtam, ezért itt ezek a típusok természetesen nem is fordulnak elő. A kivételnek tekinthető példa pedig a következő: **Madocsa:** 33/49. *Büdös-kut...* A törökdúlás után itt találták meg a templom nagyobbik harangját (TMFN. 182).

3. A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok sokszor összecsaptak egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb csatározásoknak az emlékét őrzik például a következő helynevek: **Báta:** 108/160. *Furkó...* A szájhagyomány szerint az ide betolakodó törököket furkósbottal üzték el. – **Dunaföldvár:** 29/284. *Borju-Bánom...* A néphit szerint egy asszony a törökök elől ide rejtette el borjas tehenét. A lóp azonban elnyelte a tehenet, a borjú bögött utána. – **Gyöng:** 24/48. *Törött-hégy : Szakadt-hégy : n. Keproheneperk...* A hagyomány szerint a törökök innen ágyúzták Regölyt. – **Gyulaj:** 48/81. *Templomdomb...* A török időkben ide menekült a környék lakossága. Romok, emberi csontok találhatók. – **Harc:** 95/138. *Várhégy...* A hagyomány szerint vár állott rajta, amelyet a törökök megostromoltak, és súlyos harcokban be is vetek. – **Pincehely:** 9/52. *Szentgyörgyi utca...* Szentgyörgyi nevű ember épített ide először házat. A hagyomány szerint egykori lakói a törökidulás idején a Pozsony megyei Szentgyörgyig menekültek, majd onnan tértek vissza. 9/258. *Pap-sziget...* A hagyomány szerint a papok és a falu népe is itt húzódott meg a török hódoltság idején. 1965-ben ezüstpénzt fordított ki a földből a traktor. – **Regöly:** 22/279. *Pogányvár...* A hagyomány szerint ide szoktak menekülni a falu lakói a törökök elől. Mellette az erdőben hosszú pince található. – **Szekszárd:** 99/308. *Palánki-sziget...* A hagyomány szerint a törökök palánkot építettek a vámhíd védelmére (TMFN. 86, 89, 132, 137, 161, 250, 448, 468, 521).

4. A hódoltság idején – részben a török katonák, részben pedig az őket kísérő, különböző foglalkozású csoportok (pl. kézművesek, hivatalnokok, mohamedán papok) igényeivel, vallási és más szokásaival, mindennapi életével összefüggésben – különféle épületek, építmények is készültek, amelyek hosszabb-rövidebb ideig megmaradtak, és bizonyos esetekben – földrajzi névvé válva – ezeknek emléke a néphagyományban napjainkig megőrződött. Az ide sorolható példákat az alábbiakban altípusok szerint mutatom be.

a) *Alagút, csárda, lyuk*

Dunaszentgyörgy: 42/120. *Janicsár-domb...* P. „...hajdan ezen a helyen épületek voltak, a törökök által leromboltattak.” Sírok maradványai kerültek elő. – **Kocsola:** 46/103. *Csárda-domb...* A hagyomány szerint itt valamikor egy török csárda állt. – **Tolnanémedi:** 7/151. *Török-lik...* A népmonda szerint alagút van itt, amely a simontornyai várhoz vezet (TMFN. 79, 228, 245).

b) *Mesterséges domb, halom, temető*

Iregszemcse: 8/54. *Zsidó-köz : Salétrom-domb...* A hagyomány szerint a török hódoltság idején salétromot égettek itt. – **Kisvejké:** 67/55. *Csókafei-szöllők...* Régen szőlő volt. Csontokat, csontvázakat találtak, állítólag török temető volt. – **Regöly:** 22/30. *Sipka-hégy...* A hagyomány szerint törökök hordták össze sapkával. Csontvázakat, középkori kéziszerszámokat találtak itt. – **Szakadát:** 26/73. *Török-domb...* A népmonda szerint hajdan ide temettek el a törökök egy agát vagy béget. Kiásták a sírt, behelyezték a főtisztet, és azután mindegyik török katona egy-egy sapka földet vitt föléje. Olyan sok földet hordtak össze, hogy egy kis domb emelkedett a sír fölé. – **Tamási:** 14/127. *Rozália-kápolna...* A török időkben melléje temetkezett a lakosság (TMFN. 81, 101, 129, 145, 317).

c) *Forrás, kút*

Decs: 101/94. *Török-kút ...* A hagyomány szerint a törökök igen kedvelték a vizét. 102/217. *Török-kút.* P. szerint a török időkben készült, s márványkövel volt kirakva, ahonnan vascsöveken vezették el a vizet. – **Értény:** 16/151. *Ilá-kút [P. Iliakuti] ...* A hagyomány szerint már a török időkben megvolt (TMFN. 111, 481, 484).

d) *Mecset, templom*

Bikács: 34/20. *Kastély* ... A nép szerint ez az épület régen török templom volt, majd bikaistálló lett, jelenleg boltnak használják. – **Bölcske:** 30/65. *Granárium* ... Itt állt egy emeletes magtár. A felső részt 1920 körül lebontották, az alsó része jelenleg istálló. P.: „A másik nevezetes épület a hagyomány szerint néhai Paksi László kastélya, melyből a monda szerint a törökök mecsetet alakítottak, az épület ősi időkre mutat, most kétemeletes magtár, a mecset tornyának aljával”. – **Nagyszokoly:** 5/16. *Katalikus templom*... A hagyomány szerint egykor török templom állott itt. A templom mellett hajdan temető volt (TMFN. 71, 169, 186).

e) *Erődítmény, őrhely, vár*

Felsőnyék: 1/102. *Vár-hégy* ... A hagyomány szerint vár állott itt. A törökidulás idején ide menekült a lakosság. – **Dombóvár:** 56/192. *Kishanzli-árok*... P. „egy darab rét és legelő neve, az itt valaha létezett török erősségnek alapja még ma is látható”. – **Madocsa:** 33/70. *Vár-révi ut.*... Néphagyomány: a törökidulás előtt a Széles-völgy partján vár volt, oda vezet ez az út. – **Simontornya:** 4/43. *Vár*... P. „A mohácsi gyászos vész után a törökök idejéből már a történet a Simontornyai Vár és Községről emlékezik.” – **Tamási:** 14/70. *Belátó* ... A hagyomány szerint innen figyelték a magyar katonák a Henyében táborozó törököket (TMFN. 54, 68, 100, 182, 280).

5. A hódoltság idején elpusztult települések emléke

A török megszállás Magyarország nem csekély részén jelentős változásokat okozott sok település lakóinak életében. Így például nemegyszer az is előfordult, hogy a török csapatok támadásai, pusztításai miatt a magyar lakosságnak időlegesen vagy olykor véglegesen is el kellett hagynia lakóhelyét. Ily módon sok kisebb-nagyobb falu elpusztult, sőt ritkábban egyes vidékek is elnéptelenedtek. Az ilyen szomorú események megtörténte a megmaradt és újra települt népi közösségek körében sokszor nagyon sokáig, apáról fiúra továbbörzödött, így az egykori lakhelyük emléke évszázadokon keresztül fennmaradhatott. Erről tanúskodnak a következő földrajzi nevek:

Bátaszék: 107/252. *Nagy-oros : Nagy-óros*... A törökidulás előtt a hagyomány szerint itt falu volt. – **24. Dunaszentgyörgy:** P. adatközlői úgy tudják, hogy a török hódoltság idején a község elpusztult. – **Felsőnána:** 59/18. *Ónána : n. ImTMna* ... A hagyomány szerint itt volt régen Királynána nevű falu, amelyet a törökök romboltak le. Szántáskor most is cserépdarabok kerülnek elő. – **Iregszemcse:** 8/135. *Méni-lap*... A hagyomány szerint ezen a tájon volt Mén község, amely a török hódoltság idején pusztult el. Csontvázak, kőedények, korsók kerültek itt elő. – **Szakcs:** 44/83. *Fősz-Baki-hégy*... A hagyomány szerint a török időkben itt volt a Bak nevű falu. Régi kövek találhatók. – **Szekszárd:** 99/443. *Ózsák*... A középkorban még község, a Duna áradása és a törökök miatt elnéptelenedett. – **Váralja:** 81/78. *Küvesd : Kövesdi-dűlő*... A török pusztítás előtt itt volt a falu. – **Várdomb:** 104/43. *Vásárhej*... A decsi határral szomszédos terület. Decsen is ugyanez a neve a határrésznek. Mindkét falu hagyománya szerint itt állott Eteváros vagy Ete vára. A törökök rombolták le (TMFN. 82, 225–6, 238, 292, 376, 470, 493, 514).

E) A rácok bevándorlásának emléke

A hódoltság korában sok település elpusztult, és egyes tájegységeken (így pl. a Duna–Tisza közén, a Tiszántúlon) szinte járásnyi nagyságú területek néptelenedtek el. Ezért szükségessé vált, hogy egyrészt a népfelleggel bíró vidékekről (pl. a Jászságból, Palócföldről) magyar lakosság települ-

jön át az elnéptelenedett tájakra, másrészt pedig külföldi (főképpen német és kisebb részben szlovák) telepések kerüljenek Magyarországra. Tolna megyébe azonban sem magyarok, sem szlovák lakosok – viszonylag nagyobb számban legalábbis – nem települtek át. Bizonyos *rác* népcsoportoknak Magyarországra történt bevándorlása ezzel szemben már jóval korábban, a török hódoltság előtt (a 15. században) elkezdődött. Erről tanúskodik például a következő, Ráckeve nevének eredetével összefüggő, településtörténeti vonatkozású magyarázat: „Az Al-Duna melletti *Keve...* város szerb (*rác*) lakói 1439-ben a törökök elől elmenekültek, és 1440-ben I. Ulászló király engedélyével megtelepedtek abban a Csepel-szigeten fekvő, lakatlan helységben, amelynek addig *Abraamberke...* *Zenth Abram theleke* volt a neve, s amelyet az al-dunai szerbek beköltözésétől fogva *Kiskevinek*, *Kevi-nek*, majd *Ráckevé-nek* kezdtek hívni” (Kiss 1988/II: 391).

Itt jegyzem meg, hogy a *rác* főnév ’szerb’ jelentése mellett több évszázaddal ezelőtt ’dél-szláv’ értelemben is használatos volt. A *rác* lexéma jelentésével, használatával kapcsolatban Szilágyi Mihály például a következőket írta: „Az alábbiakban »rác«-nak nevezzük mindazokat a délszlávokat, akik Bosznia, Szerbia és Horvátország különböző tájairól kerültek vidékünkre. A magyar nyelvhasználatban ez a gyűjtőfogalom éppúgy meghonosodott, mint a »sváb« kifejezés. Tudjuk jól, hogy a hazánkban letelepedett német ajkú lakosság sem csupán a korabeli Sváb-tartományból, hanem a Német birodalom egyéb tartományaiból, így Pfalzból, a Fekete-erdő és a Rajna vidékéről érkezett hozzánk. – A török hódoltság idején és a XVII–XVIII. század fordulóján megyénk számbavetett lakosságának nagyobbik fele rácokból állt. Többségüket a törökök telepítették le, a századfordulón Pinchehelyen Eszterházy Pál, a Sárköz alsó felében a bátai apát kísérelte letelepítésükkel. A törökök számos kedvezményt nyújtottak a katonáskodó rácoknak, de a magyar király is segítette őket: 1696-ban felmentette őket az adó- és porcióadás kötelezettsége alól” (1983: 49–50).

A 17. század eleji összeírások pl. azt tanúsítják (l. részletesebben Szilágyi 1983: 49–53), hogy a 18. század első évtizedeiben (főleg a Rákóczi-szabadságharc után) is nagyszámú *rác* lakosság települt meg hazánkban. Bevándorlásuknak emléke Tolna megye földrazi neveiben is fennmaradt, amint ezt az alábbi példák is jól mutatják:

103. **Alsónána:** [...] A hagyomány szerint a falu eredetileg a Klokocsek-oldalon volt, az Elsővölgy bejáratával szemben, Várdombtól mindössze 1 km távolságra. Ezt a törökök fölégették, elpusztították. Egyetlen emléke a még ma is meglévő és látható 5 m átmérőjű kút. A környék lakói a második világháborúig *Rácnánának* nevezték Alsónánát. Ez onnan ered, hogy az 1740-es években szerbek települtek a faluba. 103/118. *Rác-vőgy...* Egykor itt lakó szerbek birtoka. – **Bátaszék:** 107/179. *Rác-Tabán...* Szerbek laktak benne. – **Csibrák:** 52/33. *Rác-csucs : n. Rác-kipl...* Valamikor – a hagyomány szerint – itt laktak a rácok. – **Diósberény:** 25/91. *Pusztaszentégyház : n. Kerihperg...* P. „Itt volt hajdan a Rácoknak templomok, romjai még a múlt században láthatók valának”. – **Döbrököz:** 54/93. *Sánc...* Sánccmaradványok láthatók, a sánccokat P. szerint a rácok csinálták. – **Dunaföldvár:** 29/519. *Kanacs...* Már az Árpád-korban is falu volt, Kanacha néven. A török hódoltság idején rácok telepedtek ide. Az ő leszármazottaik építették Dunaföldváron a görögkeleti templomot. – **Dűzs:** 51/54. *Birkalegelő : n. Rácékipl...* A hagyomány szerint a németek előtt rácok lakták a falut, és ennek emlékéét őrzi a *Rácékipl* dűlőnév. – 78. **Grábóc:**... P. közel *Grábóvác* alakot is: „ugy hirlik, hogy ezelőtt régen Grábóvácznak hívták – miután G. N. e. Rácok lakták”. [...] A hagyomány szerint a község eredeti neve *Garáb* volt, és a mai Garábdűlőben volt az eredeti helye. Mivel ez a török hódoltság idején elpusztult, az 1720-as években Bajorországból, Schwarzwald környékéről hoztak német telepeket. 1945 után felvidéki és bukovinai lakosok jöttek a kitelepített németek helyére. – **Gyulaj:** [...] P. szerint Gyula Jovánca két falu volt; Gyulán magyarok, Jovánczán rácok laktak. 48/12. *Tót utca : Árpád utca...* A falu újratelepítése (1717) után itt a tótok (déli szlávok) laktak. Ez volt a falu jóváncai része. 48/250. *Rác-rakás...* Valamikor itt laktak a rácok. – **Kakasd:** 72/102. *Rác-malom : Kecskés-malom : n. Rácmil...* A környéken rácok laktak régen. – **Kéty:** 61/60. *Rác-templom : n. Rátszékherih.* Itt állt egy templom, s körülötte szerbek (rácok) laktak. – **Kisvejké:** 67/17. *Rácok aija...* A hagyomány azt tartja, hogy

itt délszláv település volt. – **Kölesd:** 88/123. *Orvos-kut* [P. ~]... A völgyben levő forrás vizének a rációk gyógyító erőt tulajdonítottak, és miután elköltöztek a faluból, a forráshoz akkor is rendszeresen visszajártak. – 90. **Medina:** *Mědina : Médina*... A magyar lakosság hagyománya szerint a falu neve török eredetű. Egy Mede nevű gazdag töröknek a birtoka volt. [...] A szerb lakosság szerint a falu neve Méde volt, ami 'mézes'-t jelent. [...] 90/32. *Szerb templom : Rác templom* A görögkeleti szerbeké. 1865-ben épült. [...] 90/38. *Szerb temető* A görögkeletiek temetkezési helye. – **Miszla:** 15/112. *Rác-kuti-dűlő*... A hagyomány szerint hajdan rációk laktak ezen a területen. – **Mórágý:** 86/48. *Rác temető* : n. *RTMcekérhóp*... Itt volt a délszláv lakosság temetője. – **Mucsfa:** 71/95. *Rác-hégy* : n. *Rácépérg*... Régen szőlő volt. Állítólag a közelben volt a rációk temetkezési helye. – **Nagyszokoly:** 5/48. *Rác kerték*... A hagyomány szerint egykor rációk laktak itt, és salétromot főztek ezen a területen. – **Pálfa:** 31/152. *Csontos*... P. szerint ebben a dűlőben egy *Rác temető* nyomai észlelhetők. – **Regöly:** 22/321. *Somó*... A hagyomány szerint régen itt falu volt. Ezen a területen aranyhíntó van elásva. P. „itt hajdanában Somoly nevű község volt, – melynek lakói a XVII. századbéli háborús időkben kipusztítottak, – s rációk lévén – nagyrészt Schlavóniában leköltöztek – részben pedig az akkortáiban telepített Regöly községbe lehúzódtak”. 22/336. *Somoli templom*... A hagyomány szerint rációk laktak a környékén, az ő templomuk volt. P. „A regölyi határ területén nyugotnak létezik az úgynevezett Somolyi templom romja.”. – **Szakadát:** 26/57. *Ráctemető* : n. *RTMcekérhóf*... A hagyomány szerint a német lakosság ide települése előtt rációk laktak itt, és itt volt a temetőjük. – **Szálka:** 101/10. *Rác-templom* : n. *Rácerkapéle*... A szerb lakosság temploma állt itt. Tornyában harang is volt. Ma csak az előtte álló kereszt van meg. – **Tamási:** 14/348. *Rác-vögy*... A hagyomány szerint valamikor rációk laktak ezen a területen. – **Udvari:** 20/45. *Rác temető*... A hagyomány szerint hajdan rációk laktak ezen a területen. Valamikor egy kőkosban sok pénzt találtak itt. – **Varsád:** 28/131. *Rác-hégy* : n. *Ráckipl*... A hagyomány szerint hajdan rációk laktak itt (TMFN. 71, 104, 108, 123, 133, 142, 144, 152, 166, 175, 249, 253, 259, 263, 271, 299, 316, 325, 329, 365, 390, 410, 413–4, 477, 486, 491, 511).

F) A kuruc mondák, Rákóczi-mondakör

A Rákóczi-szabadságharc idején Tolna megyében a kurucok és labancok között több, nagy jelentőségű összecsapás is lezajlott. Ilyen volt például Bottyán János diadalmas dunántúli hadjárata, amelynek két legfontosabb és legsikeresebb eseményét 1705-ben Dunaföldvár és Simontornya elfoglalása jelentette, amelynek következményeként viszonylag hosszabb időre sikerült Tolna megyét megtisztítani a császári csapatoktól (l. részletesebben Bánkúti 1969: 114–6). Néhány évvel később csapatainak élén Balogh Ádám ért el katonai sikereket, amelyek közül főként a kölesdi győzelem emelkedik ki (vö. Bánkúti 1969: 144). Ezek a nagy jelentőségű hadjáratok és más kuruc–labanc összecsapások is nyomot hagytak az érintett települések néphagyományában, amint azt a következő mondatörédek is tanúsítják:

Bölcske: 30/243. *Nagy-les-völgy*... P. „Bottyán tábornok idejéből veszik nevüket, honnét ez a Dföldvári csata alkalmával a labancokat elrejtett harcosaival tönkre tette”. – **Dunaföldvár:** 29/419. *Hajdu-les*... A Duna partján van. A néphagyomány szerint Vak Bottyán hajdú innen lesték az ellenséges rác hajókat. – **Dunakömlőd:** 35/20. n. *STMncénperik*... Rákóczi-szabadságharc idején Vak Bottyán ezen a hegyen építtetett sáncokat. 35/73. *Imsós*... Káptalani birtok volt. Ma is fellelhetők az 1706-os Bottyán-féle Duna-híd keleti hídfőjének maradványai. Ebben az erdőben volt Vak Bottyán fája is, de ma csak a tuskója látható. – **Dunaszentgyörgy:** 42/12. *Várdomb*... A település legmagasabb pontja. P. szerint „hajdan a kurucz háboruba ágyú telepek voltak rajta, sáncza mai napig kivehető”. – **Gerjen:** 43/80. *Várad*... P. szerint ezen a helyen tanyáztak kurucok sátrakban. Amikor az ellenségtől megtisztították a környéket, Gerejenben telepedtek le. – **Koppány-**

szántó: 18/129. *Lobonc-kut...* A hagyomány szerint a forrás környékén táboroztak a labancok. – **Kölesd:** 88/110. *Harc-hégy...* A hagyomány szerint a kuruc-labanc háború idején ezen a hegyen verte meg a labancokat Béri Balogh Ádám serege. – **Máza:** 80/138. *Vörös-domb* : n. *Rótpérk...* A monda szerint itt folyt le egy jelentősebb kuruc-labanc csata, és az egész domb vörös lett a vértől. 80/139. *Kuruc-gödör* : n. *Krucékrávé...* A hagyomány szerint a kuruc-labanc csatában elesett kurucokat ide temették el. – **Mözs:** 96/92. *Sánci-dűlő* : n. *STMnszenéker...* P. szerint itt ütköztek meg II. Rákóczi Ferenc csapatai Béri Balogh Ádám vezetésével 1711-ben Heister császári generálissal. Balogh innen menekült Kakasd felé. Visszatértében a Csatári-erdő mellett fogták el a Szekszárd alatti szilfánál, amelyet a mai napig Balogh fájának neveznek. – **Paks:** 37/257. *Sénki-sziget...* A Dunakömlőd felőli részén a nép szerint vár volt, állítólag Vak Bottyán erődítménye. A Duna már elöntötte, a romok csak alacsony vízálláskor látszanak. – **Pálfa:** 31/201. *Török templom...* Itt volt a régi Alegres falu temploma. Valószínűleg akkor pusztult el, amikor a kurucok megtámadták az itt levő rác lakosokat. Környékén emberi csontvázakat találtak. – **Szekszárd:** 99/284. *Béri Balogh Ádám fája.* [...] A néphagyomány szerint ennél a szilfánál fogták el a császáriak a kuruc brigádéroszt (TMFN. 117, 164, 172, 176, 189, 190, 200, 226, 231, 374, 410, 452, 468).

A Habsburgok megosztó politikája miatt nemegyszer az is előfordult, hogy a kurucoknak nemcsak a labancokkal kellett harcolniuk, hanem a rácok ellen is. Egy-két példa erre is van Tolna megye földrajzi neveiben. Olykor, amint azt a Kölesd helynévanyagában található adat is mutatja, a névhez kapcsolódó közlésben több, egymástól távoli időben lezajlott eseményt őrzött meg a népi emlékezet. Az ide sorolható példák a következők: **Kölesd:** 88/97. *Csucos-hégy* [P. ~ : *Csont h*]. A domb elején mesterségesen kialakított „csúcs” van. A feltevések szerint római áldozó hely volt. A hagyomány szerint ezen a hegyen csapott össze Kinizsi hadvezér Mátyás király fiával, Corvin Jánossal, aki a csatát elvesztette, és megmaradt csapatával a Sión keresztül menekült. Egy részük beleveszett az ingoványba, más részük Újlakival együtt Horvátország felé futamodott. A *Csont-hegy* elnevezés pedig onnan ered, hogy 1710 táján Rákóczi hajdúi üldözték és pusztították a rácokat, ezen a helyen nagy mézszárlást követvén el, sok csont halmozódott össze. – **Sárszentlőrinc:** 38/93. *Rácegrés...* 1705–6-ban a rácokat leverő kurucok pusztították el. 38/110. *Csetény* : *Csetény-domb...* A török hódoltság idején rácokkal népesült be, akiknek faluját 1705–6-ban a kurucok pusztították el. P.: „A templomnak és több épületeiknek nyomai még most is felismerhetők” (TMFN. 206, 409).

G) Az 1848–49-es szabadságharc emléke

Az 1848–49-es szabadságharc földrajzi nevekben megőrződött emlékére a TMFN.-ben kevés adat található. Ez azzal függhet össze, hogy Tolna megyében viszonylag kevesebb csata zajlott, mint az ország más vidékein. Az ide tartozó példák – a SMFN.-hez hasonlóan – főképpen Jellasics csapataival vívott harcokhoz, csatározásokhoz kapcsolódnak. Ezek a következők:

Báta: 108/2. *Tuskós* : *Ujváros...* Itt egykor füzfaerdő volt. A nagy fákat kivágták. A tövük, tuskójuk itt maradt. Ide bújtak el az 1848-as fölkelők a „vindicsök”, vagyis Jellasics serege elől. – **Dunaföldvár:** 29/502. *Ripszom* : *Öreg-Ripszom...* A szabadságharc idején a szőlőcsösz észrevette, hogy jön a német, és már a szőlőknél osztogatja a parancsot „Ripszum!” (Rechts um!) – azóta nevezik így a területet. – **Ozora:** 3/263. *Rác-vőgy...* A hagyomány szerint 1848-ban ezen a völgyön jöttek fölfelé a magyarok ellen harcoló rác csapatok. – **Pincehely:** 9/18. *Uzorai út...* A hagyomány szerint ezen az úton vezette csapatát Perczel Mór az ozorai csatába (TMFN. 64, 85, 165, 516).

H) Népetimológiával keletkezett helynevek

A népetimológia – mint ismeretes – olyan szóalkotási mód, amellyel főképpen idegen eredetű lexémákból hasonló hangzású magyar szavak (többnyire szóösszetételek) keletkeznek. Ez a szóteremtés különösen a népnyelvben gyakori, és nemcsak köznevek esetében fordul elő, hanem földrajzi nevekben is. Népetimológiával létrejött helynevek a településnevek, valamint a bel- és külterületi elnevezések között egyaránt vannak, ezeknek különböző típusait követésre méltó részletességgel Rónai Béla (1982: 9–18) és Varga Mária (1999: 150–5) elemezte.

Népetimológias helynevekkel a néprajzkutatók is foglalkoztak. Így például az 1990-es évek végén egyik munkájának Névmagyarázó mondák című fejezetében Landgraf Ildikó – igen gazdag anyagon – földrajzi nevekhez fűződő történeti mondákat vizsgált (1998: 209–60). A *Magyar néprajzi lexikon* negyedik kötetében a névmagyarázó mondaról, amelynek bizonyos típusai a történeti monda fogalmával azonosíthatók, például a következőket olvashatjuk: „helynevek, személynévek nevéből kikövetkeztetett vagy ahhoz kapcsolt mondai jellegű vagy anekdotikus elbeszélés. Kialakulásában jelentős szerepet játszik népiünk szófejtő, szóértelmező leleménye, a *népetimológia*” (MNL. IV. 1981: 38).

Jómagam pedig nemrég a török mondakörhöz kapcsolódó, népetimológiával keletkezett helyneveket (bel- és külterületi neveket, továbbá a településneveket) gyűjtöttem össze az egyes földrajzinév-kötetektől, és viszonylag sok példát találtam rájuk (Szabó: 2008a: 160–6). Részben ez adta az ötletet ahhoz, hogy vizsgálódásaimat Tolna megye teljes helynévanyagára is kiterjesszem, és dolgozatomban – külön, sajátos csoportként – ezeket a népetimológiával keletkezett helyneveket is közzétegyem. A TMFN.-ben a következő példákat találtam erre:

Bátaszék: 107/1. *Lajvér* : n. *LTMvír*... P. szerint a 18. században magyar falu volt. Amikor a szomszéd rácok megtámadták, a magyarok a harc közben ezt kiáltozták: „Jajvér”. A győztes rácok úgy hallották: „Lajvér”. Így keletkezett a puszta neve. – **51. Dúzs:** [...] A német hagyomány szerint a következőképpen keletkezett a falu neve: Amikor a svábok 1712-ben csónakkal közeledtek a falu határához, és meglátták a Kapos völgyéből a szép dombokat, egymást kérdezték, mondván: *Tu sau?* Így lett a 'látod' jelentésű *tu sau*-ból *Dúzs*. – **75. Györe:** [...] A népetimológia a *gyűrű* szóból származtatja a község nevét. A hagyomány szerint ugyanis a Csárda-dűlőben volt a törököknek egy gyűrű alakú lovardájuk. – **95. Harc:** [...] Nevét a hagyomány szerint a Janyai-vár és a Várhegy birtoklásáért a török időkben vívott harcról kapta. Mások szerint a szomszédos Zombára és részben az e faluba telepített németek a Harz-hegység vidékéről származnak. – **9. Pinczehely:** [...] Egyes adatközlők szerint a falu a nevét a néhány utcájában megtalált föld alatti folyosóról kapta, mások szerint pedig arról, hogy a község területén sokfelé vannak pincék a szőlőkben. P.: „Pinczehely egy monda szerint Vinczehely, mely itt koron székelő Török Basától vette volna nevét, kinek föld-vára, a Kis = Gyánti szőlő hegyek magaslatán [:Nebojsz:] név alatt még máig is feltalálható és szemlélhető.” – **105. Sárpilis:** [...] A falu nevének eredetére vonatkozóan az egyik népies föltevés az, hogy a mocsaras vidéken sok volt a pille. Ezért: *pillés*, és ebből lett *Pilis*. A másik föltevés szerint a falu nádas, mocsaras, ingoványos területből kiemelkedő kopasz dombra települt, amely olyan volt mint a barátok pillise. – **97. Sióagárd:** [...] A falu lakói úgy tudják, hogy Agárd Árpád-kori település, amely a térszertés helyén, a Sárvíz bal partján lehetett. A törökök elpusztították. A mai falu a hódoltság után alakult ki északi és déli szláv telepesekből. A szájhagyomány szerint a Leányvárból menekülő török várúrnő így jajveszékelt: „A-gárd, a-gárd, a-gárd!” Ebből lett a falu neve. – **99. Szekszárd:** [...] P.: „Az ókorban mint a közép Pannóniához tartozó római telepek neve *Alisca* volt. [...] Szekszárd nevééről hagyomány vagy inkább diákos emberek véleménye után az maradt fenn; mintha a nevét a rómaiaktól kölcsönözte volna 's mintha itt a ró-

maiaknak hat oltára – *Sexarae* lett volna. Némelyek pedig – szinte a diákosok közül – Szegzárd nevét a *Sexarduis montibus* hat magas hegytől – szeretik származtatni [...] Szegzárd az ő nevét saját fekvésétől nyerte, vagy is minthogy Bátától Szegzárdig a hegláncz egy zugot képez, a zugot pedig szögnek, szegletnek vagy szegnek is nevezték és nevezik jelenleg is, és a zugot a' Szegzárdi hegy éjszaki vége bezárja: innét eredhetett Szegzárdnak neve először is *Zugzár* is így idővel *Szegzárd*.” – **28. Varsád:** [...] Népi magyarázat szerint a falu neve a *War Schad* ('kár volt') kifejezésből származik. Egyesek szerint ez azzal kapcsolatos, hogy valamikor régen a varsádiak Kölesden túl tartózkodtak, és arról értesültek, hogy falujukat ellenség pusztítja. A sietve érkezők azonban senkit sem találtak, és akkor hangzott el: *War Schad*. Mások szerint az elsőként ide települők fakadtak ki így, amikor a vizes, ingoványos talajt meglátták (TMFN. 85, 149, 258, 341, 444, 453, 463, 495, 504).

A vizsgálat néhány tanulsága

1. A földrajzi nevek gyűjtésével, közzétételével foglalkozva és a különböző célú vizsgálatokat is végezve, régi tapasztalatom, hogy például egy település, tájegység vagy megye helyneveinek főbb jellemzőit, típusait több tényező (pl. a táj arculata, a térszíni forma, a névadó közösség nyelvenyelvjárása) határozza meg, ezenkívül a bel- és külterületi elnevezések keletkezésében és az esetleg hozzájuk fűződő népi magyarázatokban fontos szerepe lehet egy-egy helység vagy vidék történelmi múltjának, az ott lezajlott egykori eseményeknek, fontos történéseknek, egyes népcsoportok betelepülésének is. Ezért általában a földrajzi nevek vallatára fogásának jelentősége lehet – a néprajztól a településtörténeten át a növényföldrajzig – a különböző tudományterületek számára.

A magyarság életében is sok olyan történelmi esemény játszódtott le, amelyek évszázadokon át meghatározó szerepe lett, és amely egész népünk sorsára vagy egyes tájegységek lakosságára nagy hatással volt. Ilyen például a másfél évszázadig tartó török uralom, amelynek során több országrész és település is elnéptelenedett, emiatt sokfelé újratelepítésekre volt szükség. Mindez Tolna megyét nagymértékben érintette. A Tolnában végbement településtörténeti változások (főképpen a Németországból történt bevándorlások) nagyon mély nyomot hagytak sok helység földrajzi neveiben is. Ez különösen szembeütő akkor, ha ezeket a szomszédos Somogy megye helyneveivel és a hozzájuk fűződő mondahagyománnyal vetjük össze. Mivel egy, már korábban publikált írásomban a török mondakörbe tartozó, a somogyi földrajzi nevekhez kapcsolódó mondákkal foglalkoztam (vö. 2008b), és egy másik, nemrég megjelent dolgozatomban pedig a SMFN. alapján a történeti mondákat vizsgáltam (l. erre 2010), hasznosnak látszott számomra, hogy ezeknek típusait és számát a TMFN.-ben található példaanyaggal összehasonlítsam. Ennek érdekében az alábbiakban vázlatosan áttekintem a megye (főképpen 18. századi) településtörténetét, és konkrét példák vizsgálatával a betelepítések különböző nyelvi-névtani következményeit is bemutatom. A SMFN.-ben levő, idegen nyelvi hatásra keletkezett földrajzi nevek elemzésében természetesen érintem a Somogyba történt betelepüléseket is.

2. A török megszállás idején a magyarságot népességében, anyagi és szellemi kultúrájában egyaránt rendkívül nagy veszteségek érték. Ezért népünknek a hódoltság után szinte harmadik honalapításként újra országot kellett teremtenie, ahogy azt Ács Zoltán megfogalmazta: „A másfél százados török uralom megszűnte után a Kárpát-medencében élő, sokat próbált magyarságnak újra el kellett foglalnia és kultúrtájjá változtatnia a hosszú ideig tartó hadakozásokban leromlott hazáját” (1987: 6).

Mindez, mint már a rációk bevándorlása kapcsán említettem, szükségessé tette külföldi telepések és hazánk népfelleggel bíró területein élő magyar lakosság átköltözését az elnéptelenedett vidékekre. Nagyjából a 18. század elejétől körülbelül egy évszázadon át – más külföldi és hazai áttelepítések mellett – Németország különböző tartományaiából nagyszámú lakos került hazánkba (l. részletesebben Bellér 1981: 55–68). Ennek során Tolna megyében is nagyon sok német telepes

talált otthonra. Bevándorlásukról Bellér Béla a következőket írta: „Tolna vármegye a betelepítés előtt éppen olyan siralmas képet mutat, mint Szatmár. A XV. század 561 települése helyett az özszeírók csupán 45 helységet találtak; ezeknek egy részét is 1690 után telepítették újjá. Tösgyökeres magyar lakosságot csak a Sárköz megközelíthetetlen mocsarai közt lehetett találni. – A megye betelepítése mindjárt a török kiűzése után megindult. A magyarok északról dél felé, a különböző délszláv elemek, főként szerbek, délről északi irányba húzódtak. 1696-ban a megye területén 448 szerb (rác) és 488 magyar háztartást írtak össze. A szerb terjeszkedést azonban visszavetette a Rákóczi-szabadságharc, amellyel a délszlávok – a Habsburgok megosztó politikájára következtében – szembefordultak, és visszavonulásra kényszerültek” (1981: 63).

A németországi telepések Tolnába költözése az 1720-as években kezdődött, és nagyrészt az azt követő évtizedben ment végbe, a későbbiekben már kisebb mértékű volt, ahogy Bellér Béla megfogalmazta: „A XVIII–XIX. sz.-ban Tolna megye összesen 61 helységre kapott kisebb-nagyobb számú német telepeket. A telepítés zöme a XVIII. századra, annak is a 30-as éveire esik; a XIX. századra mindössze 5 település” (1981: 66).

A meglehetősen nagyszámú németajkú lakosság Tolnába való bevándorlásának – különféle következményei mellett – jelentős hatása lett a megye nyelvi-nyelvjárási arculatára és néprajzi hagyományainak alakulására is. Így például arra, hogy az újra benépesült településeken a különböző földrajzi alakulatoknak, felszíni formáknak, határrészeknek, tereptárgyaknak, objektumoknak, építményeknek – helyenként esetleg a magyar nyelvű népességgel együtt – ők adtak nevet.

3. A Tolna megyébe került német nyelvű lakosság sokáig őrizte egykori tájnyelvét, nagyjából két évszázad múltával egyre inkább elmagyarosodott. Az őseitől megismert és átvett földrajzi neveket azonban – a település bel- és külterületén való tájékozódás céljából – természetesen továbbra is megőrizte. És mivel a TMFN.-nek munkálatai az 1970-es években zajlottak, ez az időszak még eléggé megfelelő volt ahhoz, hogy a német telepítésű Tolna megyei községekben, városokban az anyaggyűjtést elvállaló munkatársak, később pedig a helyszíni ellenőrzést és a közzététést is elvégző nyelvészek – főleg az idősebb nemzedék köréből – olyan adatközlőket találjanak, akik nemcsak a település bel- és külterületét ismerték jól, hanem az egyes földrajzi neveknek a helyi német nyelvjárásban használatos formáit is. Így szinte az utolsó pillanatban sikerült olyan értékes névanyagot gyűjteni, följegyezni és fonetikus átírásban közzétenni, amely a szóban forgó helyi német tájnyelvnek megfelelő ejtismódot és szóhasználatot egyaránt hűen tükrözte. Ez természetesen sajátos problémát, külön nehézséget is jelentett, de a magyar és a német dialektológiai átírás követelményeinek megvalósításával a kiadvány szerkesztői végül is igen jó megoldást találtak. A kétféle átírás elvszerű, következetes alkalmazásával, amint azt a bemutatott példák mutatják, az egyes települések német eredetű földrajzi nevei a fonematikus írásmód elvének figyelembevételével (a magyar ábécé betűivel) kerültek a kötetbe, ugyanakkor azonban ezeket a neveket Hutterer Miklós a német dialektológia átírási elvei és betűrendszere szerint ellenőrizte, és így a szóban forgó helynevek egy külön fejezetben is megjelenhettek (vö. TMFN. 525–77).

Ebből adódóan a TMFN.-nek bizonyos (nem is csekély számú) adatait a magyar és a német dialektológiai, valamint a földrajzinév-kutatások egyaránt hasznosítani tudják. A kiadvány egyébként igen gazdag különböző német nyelvjárású helynévanyagban, ugyanis Tolna megye 108 községének, városának nagyjából a fele, összesen 55 település lakossága (vagy legalábbis annak nem csekély része) Németországból települt át. Somogy megye helyeivel foglalkozva feltűnt, hogy néhány község anyagában német eredetű elnevezések is felbukkannak. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a két megye földrajzi neveit ilyen szempontból összevegyem.

4. A török uralom megszűnése után Somogyországba – elsősorban Külső-Somogy egy-két falvába – is kerültek németországi telepések. A korábbi kutatásokra hivatkozva Király Lajos ilyen helységeként Bizét, Gadányt, Marcalit, Mesztegyőt és Vámost (ma Somogyvámos) említi meg (2003: 24).

A SMFN.-nek anyaga alapján azonban azt állapíthatjuk meg, hogy ezeknek a településeknek a földrajzi nevei egyetlen német elnevezést sem tartalmaznak. Feltűnő viszont, hogy **Somogyvámos** helynevei között néhány rác (délszláv) eredetű is előfordul. Ilyenek például a következők: 29/22. *Drënya*; 29/31. *Mëlëuka*; 29/62. *Galabërda*; 29/83. *Tepënye*; 29/112. *Krāja*; stb. (SMFN. 126–7). Az itt kifejtettek és a példák alapján feltételezem, hogy a szóban forgó községekbe csekély számban kerülhetett német ajkú lakosság. Közülük Somogyvámos földrajzinév-anyaga viszont sokkal inkább azt jelzi, hogy a községbe egykor déli szláv nyelvű népcsoportok költöztek be.

A SMFN.-ben azonban kilenc olyan falu van, amelyben eléggé nagy számban német nyelvű helynévadásra is találunk példákat. Ezek a községek a következők: Bószénfa, Ecseny, Mike, Miklósi, Potony, Somogydöröcske, Szorosad, Szulok és Zics. Közülük Mike és Potony bel- és külterületi elnevezéseiben csak néhány ilyen adat fordul elő, a többi település földrajzi neveiben viszont jóval nagyobb mértékben nyoma maradt az egykori német betelepülésnek. Így például a következő falvakban: **Bószénfa**: 185/2. *Smit-Francl-pruke*; 185/20. *Ujj utca* : *Underetorf*; 185/42. *Öröm-hegy* : *Fräjdenperk*; 185/94. *Malomházi-árok* : *Fukszemlékróbe*; 185/98. *Völgyi-rét* : *Kemávize*; stb. – **Ecseny**: 113/2. *Káposztáskert* : *Krautkartën*; 113/13. *Templom-domb* : *Kërichkipl*; 113/47. *Öreg-hégy* : *Altvingët*; 113/90. *Réti-fődek* : *Vízinstik*; stb. – **Miklósi**: 70/13. *Téglaházi-dűlő* : *Ciglihítettál*; 70/25. *Fukszberg*; 70/30. *Móric-kuti-dűlő* : *Prunnërakkër*; 70/68. *Hosszu-rét* : *Langevüzë*; – **Zics**: 65/30. *Uj-hégy* : *Uj-szöllő* : *Nájevájnekárte*; 65./34. *Páskom* : *Klájnházljër-páskom*; 65/53. *Hamuházi-dűlő* : *Asitakkër*; stb. (SMFN. 226–7, 239–40, 346–8, 572–4).

Mindehhez megjegyezendőnek tartom, hogy a SMFN.-ben végül is igen kevés német eredetű földrajzi név található, hiszen a megye 253 településén a fentiekben felsorolt néhány községben ezeknek a száma mindössze száz körül mozog. Ez Tolna megye német nyelvű helyneveihez viszonyítva – az előzőekben már említett okokból – csekélynek számít.

5. A török hódoltságtól kezdődően legalább két évszázadon keresztül Tolna megyébe rácok (szerbek és más délszláv népcsoportok) is beköltöztek. Ennek emléke, amint az a bemutatott példaanyagból kiviláglik, a magyar mondahagyományban napjainkig fennmaradt, nyelvi nyomai viszont a Tolna megyei földrajzi nevekben (például Somogyország néhány községétől eltérően) nemigen őrződtek meg. Ez bizonyára összefügg azzal, hogy a Tolnába került rácok általában nem maradtak huzamosabb ideig egy-egy településen, vagy ha mégis, akkor magyar, esetleg más nyelvű (például német eredetű) lakosság váltott dominánsá, és ez tükröződik az adott község földrajzi neveiben is. Ezt mutatják például Grábóc helynevei, amelyek között egyetlen szerb eredetű sincs, annál több viszont a német elnevezés, ugyanis ide „az 1720-as években Bajorországból, Schwarzwald környékéről hoztak telepeseket”. Grábóchoz hasonlóan Medina község földrajzi neveiben sincs szerb eredetű, és csak a szerb lakosság betelepülésének emléke maradt fenn például a már említett *Szerb templom* : *Rác templom* és *Szerb temető* belterületi elnevezésben és a következő helynevekben: 90/33. *Szerb iskola* : *Szerb kulturothton*; 90/80. *Nikolás*... Egy Nikola nevű szerb emberről, aki itt lakott (TMFN. 365–7, 414–5).

Tolna megyétől eltérően Somogyban viszont több olyan község is van (ilyen pl. Buzsák, Gamás, Kisberény, Osztopán, Pamuk, Somogyvár, Szenyér, Táská és Vése), ahová a török hódoltság után nagyszámú rác lakosság költözött be (vö. Király 2003: 24), és ennek nyelvi következményeként szerb vagy más délszláv eredetű földrajzi nevek is keletkeztek. Egy-két település helynév-anyagában különösen sok adatot találunk erre. Így például a következő falvakban: **Buzsák**: 22/88. *Szëlistya*; 22/92. *Kalinya*; 22/94. *Sugovca* : *Sugovica*; 22/122. *Uvratina*; 22/137. *Topolica* 22/149. *Jalászka* 22/156. *Gustyërica*; stb. – **Osztopán**: 116/80. *Jekicsavica* : *Jekicsa*; 116/82. *Krāja*; 116/94. *Banicska* : *Balicska*; 116/174. *Kiszëlak*; 116/175. *Frácska*; 116/187. *Málica*; 116/202. *Cërina*; stb. – **Somogyzentpál**: 80/35. *Bisztra-voda* : *Fejër-víz*; 80/36. *Prévasz*; 80/39. *Topolik* [P. *Tapolya*]; 80/66. *Zsaravica*; 80/90. *Cërija*; stb. – **Táská**: 25/54. *Krëtina*; 25/56. *Szigëca*; 25/57. *Gázsnya*; 25/59. *Boróca*; 25/84. *Sztaza*; 25/90. *Mëdvogya*; 25/98. *Krëcsvina*; stb. (SMFN. 104–6, 112–3, 268, 355–7).

A fentiekben kifejtettek alapján joggal merül föl a kérdés, vajon mivel magyarázható, hogy bizonyos, rácok lakta települések helyneveiben nagyobb számban is előfordulnak rác (délszláv) eredetűek, más községek földrajzi nevei között viszont egyetlen példa sincs rá. A kérdésre az egyes helységek településtörténete ad(hat)ja meg a választ. Nyilvánvalóan látszik, hogy bel- és külterületi rác elnevezések nagyobb számban mindmáig ott maradhettek fenn, ahol a helyi délszláv lakosság sokáig megőrizte anyanyelvét és hagyományait. Erre, amint az az adatokból kitűnik, Somogyban találunk példákat. Ugyanakkor – sok Tolna megyei helységhez hasonlóan – más somogyi községekben, ahová viszonylag rövidebb ideig és/vagy kisebb számú rác bevándorló került, ennek déli szláv nyelvi maradványa alig vagy egyáltalán nem őrződött meg. Így például Miklósi helyneveiben – amint már bemutattam – több német eredetű elnevezést is találunk, rác (déli szláv) nyelvű példát viszont egyet sem, noha – feltehetően kisebb számban – egy ideig rácok is laktak ott. Erre **Miklósi** földrajzi neveiben összesen két adat van: 70/60. *Rác temető...* A hagyomány szerint rácok temetője volt itt egykor és 70/61. *Rác-csapás...* A hagyomány szerint a környéken rácok laktak (SMFN. 240). A többi Somogy megyei település helynévanyagában csak elvétve fordul elő a rácok bevándorlásának, betelepülésének emléke.

A fentiekben kifejtettekkel és a felsorolt példákkal kapcsolatban is hasznosnak és fontosnak tartom a Somogy megyére vonatkozó településtörténeti kutatások néhány eredményét idézni, amelyet Király Lajos ekképpen foglalt össze: „A török kiűzése után az ortodox vallású rác telepesek visszaköltöztek a Balkánra, a római katolikus horvátok pedig elmagyarosodtak. Legtovább (a 19. sz. végéig) Buzsák, Somogyszentpál és Táska lakossága őrizte meg eredeti nyelvét és szokásait, ez a néhány község néprajzi szempontból ma is külön csoportot alkot. A felsorolt községekben ma csak a földrajzi nevek és a személynevek emlékeztetnek az egykori délszláv telepesekre” (2003: 24).

A rác bevándorlások emlékét őrző földrajzi nevek bemutatásakor már említettem, hogy Szilágyi Mihály kutatásai szerint a török hódoltság idején, majd pedig a Rákóczi-szabadságharc után nagyszámú délszláv lakosság települt Tolna megyébe. Ugyanő a különböző lakott és adózó helységek összeírásait vizsgálva, azt is megállapította, hogy „1715-ben Tolna megyében 150 rác háztartást számlálnak, s ez a megye adózó háztartásainak 11,4 százalékát teszi ki” (1983: 52). Az 1715. évi megyei összeírás biztosainak jelentései alapján pedig a rácokkal kapcsolatban Szilágyi Mihály azt is megemlíti, hogy ők „azok a »kóbor jövevények«, akiknek nincs jobbágytelkük; hevenyészett kunyhókban és faviskókban élnek, azaz állandó lakhelyük nincs; egyszóval pásztorokdó és kóborló népek ezek a rácok” (1983: 53).

Feltevésem szerint a Tolna megyébe betelepült rácok (délszlávok) életmódjával, lakóhelyük viszonylag gyakori változtatásával is összefügghet az a tény, hogy a TMFN.-ben déli szláv eredetű földrajzi név lényegében véve nemigen fordul elő. Ugyanakkor, amint azt egy alfejezetben részletesen bemutattam, bevándorlásuknak jó néhány emléke a néphagyományban fennmaradt, mégpedig nemcsak a magyar községekben, hanem ritkábban a német telepítésű helységekben is.

6. Ha a dolgozatomban bemutatott történeti mondáknak, mondatöredékeknek települések és tájegységek szerinti előfordulását vizsgáljuk, közöttük néhány, kisebb-nagyobb különbség is kirajzolódik. Így például eléggé feltűnő, hogy az Árpád-házi királyokkal kapcsolatos mondatöredék, a tatár és a Mátyás-mondakör, valamint az 1848–49-es szabadságharc emléke más vidékek (pl. Somogy megye és a Veszprémi járás) helynévanyagához viszonyítva jóval kevesebb példát tartalmaz. Ugyanakkor a török hódoltsághoz, a rácok bevándorlásához és a Rákóczi-szabadságharchoz viszonylag jelentős számú történeti monda fűződik, vagyis Tolna megye földrajzi neveiben az ezekkel kapcsolatos események kétségtelenül markánsabb nyomot hagytak. Felvetődhet a kérdés, vajon mivel függ ez össze.

Ennek magyarázatát elsősorban abban látom, hogy a százötven évig tartó török hódoltság és bizonyos esetekben néhány évszázados múlta visszatekintő rác betelepülések, valamint a Rákóczi-szabadságharc kuruc-labanc összecsapásai, harcai – más tájegységekhez, vidékekhez viszonyítva – Tolna megye területét nagyobb mértékben érintették. Hogy a török mondakör mégsem

olyan gazdag példaanyagban, mint például a szomszédos Somogyországban (vö. erre Szabó 2008a: 26–77; 2008b), az minden bizonnyal a nagyon sokáig tartó török megszállással és településtörténeti következményeivel függ össze. Konkrétabban azzal a körülménnyel, hogy a somogyi lakosság folytonossága – Külső-Somogy kivételével – lényegében a hódoltság korában is megmaradt, Tolna megye nagy része viszont elnéptelenedett, és az újra telepített vidékeire idegen ajkú lakosság költözött.

Vizsgálódásaim során szembevetődött az is, hogy a történeti mondák különböző típusai, a régi koroknak a földrajzi nevekhez kapcsolódó emlékei a Sárköz községeiben (különösen Bába és Decs helyneveiben) jóval nagyobb számban fordulnak elő, mint Tolna megye más tájain. Ez nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy Sárköz népét a mély fekvésű, mocsaras vidék jobban megvédte a török betörésektől, támadásoktól, így magyar lakosságának folytonossága később is megmaradhatott (l. erről Bellér 1981: 63).

7. Ismeretes, hogy az elmúlt két évtizedben a helynevek gyűjtése és közzététele országszerte megtorpant. Úgy tűnik, hogy szinte ezzel párhuzamosan például a nyelvészek és a néprajzosok egyaránt mintha kevésbé élnének a földrajzi nevek tanulságainak vizsgálatával, sok szempontú felhasználhatóságukkal. Remélem, hogy a különböző korokhoz és történelmi múltunk jelentős eseményeihez, jeles alakjaihoz fűződő történeti mondáknak a helynevekben megőrzött nyomait vizsgálva talán sikerült valamelyest fölhívni a figyelmet arra, hogy a különböző megyei, járási és más földrajzinév-kiadványokban milyen sok (nyelvészeti és néprajzi tekintetben egyaránt jól használható) tudományos érték rejlik. Ezeknek egy részét, és ez korántsem elhanyagolható szempont, bizonyára az iskolai oktatás is eredményesen fel tudná használni.

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb hazai és közép-európai hagyományvilágából*. I–II. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Bálint Sándor 1980. *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*. Harmadik rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- Bánkúti Imre 1969. Tolna megye a Rákóczi-szabadságharcban (1703–1711). In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből II*. Kiadja a Tolna megyei Tanács Levéltára. Szekszárd, 87–166.
- Bellér Béla 1981. *A magyarországi németek rövid története*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Dobos Ilona 1970. A történeti mondák rendszerezéséről. *Ethnographia* 81: 97–112.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1978–1979. Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák törökökről és tatárokról. *Néprajz és Nyelvtudomány XXII–XXIII*, Szeged, 181–224.
- Király Lajos 2003. *Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban. (Cikkek, tanulmányok)*. Örökség Kaposi Könyvtár 24. Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése, Kaposvár.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Landgraf Ildikó 1998. „Beszéli a világ, hogy mi magyarok...”. *Magyar történeti mondák*. Szerkesztette és a bevezetést írta Landgraf Ildikó. Magyar Néprajzi Társaság – Európai Folklor Központ, Budapest.
- Landgraf Ildikó 2006. Archívumon innen és katalóguson túl. Többletek és hiányok a mai magyar történeti mondatutató műfajelméleti és rendszerezési kérdéseiben. In: Hoppál Mihály–Vargyas Gábor (szerk.): *Ethnolore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 23: 27–40.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- MNL. = Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.

- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Rónai Béla 1982. A népetimológia a földrajzi neveken. *Névtani Értesítő* 7: 9–18.
- SMFN. = Papp László és Végh József (szerk.): *Somogy megye földrajzi nevei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- Szabó József 2008a. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2008b. A török kor emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 132: 86–93.
- Szabó József 2010. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szakály Ferenc 1981. *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szilágyi Mihály 1983. *Az újratelepülő Tolna megye 1710–1720*. Tanulmányok Tolna megye történetéből (Különlenyomat). Kiadja a Tolna megyei Tanács Levéltára, Szekszárd.
- TMFN. = Végh József, Ördög Ferenc, Papp László (szerk.): *Tolna megye földrajzi nevei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Varga Mária 1999. Népetimológia Veszprém megye helységneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 150–5.
- VEMFN/IV. = Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária (szerk.): *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. MNyTK. 194. sz. Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Memories of old times in geographical names from Tolna County

Collecting and studying historical legends has a long tradition in ethnography. The 1960s saw the publication of numerous collections of geographical names of counties and districts, which can also be used as sources for research. Based on *Tolna megye földrajzi nevei* (Geographic Names of Tolna County), written by the present author, this paper assembles the legends of important events and outstanding personalities of Hungarian history from the end of the 10th century to the middle of the 19th century.

Keywords: Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule, the age of the Kuruc, Hungarian War of Independence of 1848/49.